

Проф. др Нада МИЛОШЕВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ

УСМЕНА ПОЕТИКА И ЕТНОЛОГИЈА

(Неколика запажања на примерима песама типа *Браћа и сестрица*)

У једној од својих најбољих студија у којима је откривао етнолошку грађу у усменој уметности речи, Петар Влаховић је пошао од претходног утврђивања елемената те грађе у етнолошким релацијама, да би затим пратио њихову књижевну транспозицију. Већ је тада, 1957, указујући на трагове авункулата у Јужнословенској народној поезији одредио свој став. Региструјући односе ујак сестрић у процесу промена још од матријархата, на широком географском простору Европе, Азије, Северне и Јужне Америке, Океаније, Аљаске, Алтаја, Нове Каледоније, код старих Германа, задржао се на њима на нашем поднебљу, наглашавајући да су „током историјског развика друштва, услед различитих узрока, нестајали ти људски односи... да данас код Јужних Словена имамо само ту и тамо очуване само бледе успомене у обичајном животу”, али да се „те успомене, које могу ипријомоћи да се однос ујака и сестрића иправилније схваици, налазе и у јужнословенским народним ијесмама”^{1, 2} (курзив Н. М.-Ђ.). Тако је, заправо, одговорио на често постављана питања да ли народна књижевност јесте извор етнолошких података, да ли је она својеврсна енциклопедија духовне и материјалне културе народа, или јој се самим тим што је уметност речи не може веровати. На материјалу од преко двадесет народних песама, Влаховић је показао чврсту везу ујака и сестрића која представља сурвивал из времена када је ујак био дужан да се брине о сестриној деци, као што су и сестрићи у том нераскидивом кругу крвних сродника припадали мајчиној сродничкој групи и имали обавезе према ујацима. Данас, у поетски модификованим односима, у први план су дошли мотиви љубави сестре према брату, па и жртвовања сина за братовљево добро.

Ова разматрања, заједно са онима у каснијим Влаховићевим радовима, за историчара усмене књижевности заиста представљају изазов. Да споме-

¹ Петар Влаховић, *Трагови авункулатици у јужнословенској народној ијоезији*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. IV-VI, Београд, 1957.

² Петар Влаховић, *Србија (земља, народ, обичаји)*, Београд, 1999, стр. 233-300.

нем само монографију о Србији, у којој аутор, посебно у поглављима *Обичаји и веровања*³ и *Народна уметност*, не само да нуди безброј тема за упоредна етнолитерарна истраживања – порекло становништва, друштвени живот, станишта, одело, оружје, свечаности, игре, обичаји, веровања, празноверице, већ их, у многоме, и илуструје сегментима из народног стваралаштва.

С друге стране, у својој познатој студији *Народна њесма и народни живот*, Миленко Филиповић, дајући богате анотације о научним радовима посвећеним компаративним истраживањима ових двеју области, управо примерима из српске народне поезије негира њену употребну вредност као извора за конкретна етнологска проучавања. Ипак, прихватајући народну поезију као „део народног живота, део народне културе уопште”,⁴ сматра да се етнологи њоме морају бавити, јер упркос хетерогености порекла етнологских елемената које песме обухватају, у њима „може да буде заиста драгоцен податак за познавање народног живота, али се вредност таквих података може да утврди тек брижљивим проучавањем” области, периода, групе којима су својствени.

Захваљујући етнологији, историчарима усмене књижевности отворила се могућност супротног смера испитивања: – тумачења, на први поглед, нејасних места у фолклорном делу, али и откривања процеса обликовања поетског система по слојевима, на основу познавања етнографских чињеница. Прву могућност увелико је користила наука прве половине и средине двадесетог века (в. напомене и објашњења В. Чајкановића, Д. Костића, Св. Матића, Н. Банашевића, В. Латковића, В. Ђурића уз издања народних песама, посебно Вукових), да би се последњих деценија, сасвим независно једни од других, другом могућношћу – корелацијама са поетским системом, почели да баве фолклористи средње и млађе генерације, и то са најразличитијих аспеката (Х. Крњевић-Диздаревић, Ненад Љубинковић, Драгана Антонијевић, М. Детелић, С. Самарџија, З. Карановић, А. Лома, Љ. Пешикан-Љуштановић, да наведем само нека од имена).

Овај рад такође користи ову другу поменућу могућност и представља покушај сагледавања улоге етнологских елемената у грађењу поетике усменог стварања, на неколико варијаната песама о похођењу.

Једна од најпознатијих балада о мртвом брату (у Вуковој збирци под насловом *Браћа и сестра*),⁵ делом се заснива на веровању да сузе, клетве, преклињања ометају мир покојника, те да могу умрлог дићи из гроба. Тако сестра, удата недалеко, у незнању, дозове умрлог брата, он је посети и

³ *Истио*, 303-377. В. и библиографију на стр. 403-404.

⁴ Milenko Filipović, *Narodna pesma i narodni život*, *Etnološki pregled*, 8-9, Beograd 1969, 49.

⁵ *Сабрана дела Вука Караџића, 1864-1964; 1787-1987*, књига пета, Вук Стеф. Караџић, *Српске народне њесме*, књ. друга, Просвета, Београд, 1988, песма бр. 9, 41-44.

одводи са собом. То је био и разлог што је велики број научника ову песму повезао са темом Биргерове Леноре,⁶ инспирисане усменим предањем о мртвом веренику који, такође дозван девојчином тугом и чежњом, сузама и преклињањима, долази да је поведе у онострано.

Пут обликовања наше баладе разликује се, међутим, од баладе о Ленори. Првобитна матрица на којој је инваријанта јужнословенске баладе настајала, био је обичај похођења. Вук га описује поводом сватовских обичаја у Срему: „Петого или шестого дана мијесе се погаче, па се иде младиној кући да се њен род у походе зове. Кад се недеља дана наврши, онда ево похођана. Обично дођу троје њих или петоро, брат и сестра, и које братово дијете. Они доносе погаче, плетенице и друге колаче и удатој по који дар од куће, па се ту часте три дана, трећег дана иду кући”.⁷

Влаховић допуњује опис обичаја информацијом да „невеста одлази у *џрвиче*, тј. први пут се враћа као удата жена у родитељски дом, заједно са сродницима који су јој дошли у *џоде*”.⁸

Обичај похођења, попут сваког другог обичаја, који је саставни елемент традицијске културе, подразумева захтев да га се чланови колектива морају придржавати, у облику усвојеном у датој средини, а његово кршење изазива санкције различитих врста. Како је обичај похођења део „свадбеног церемонијала”, заправо његов завршни чин, и он је као и остале свадбене радње праћен песмом. Описујући обичај у Рисну, Вук је објавио и две песме које се овим поводом певају, и које се односе на поједине тренутке обичаја. Прва опева богатство и лепоту софре „кад дођу невјести из рода у походе...”,⁹ друга, дубоку узајамну емотивну повезаност младе жене са родитељима. Почињући формулом о гласоношама, о два сива сокола који невести доносе брижне поздраве из њене девојачке куће и затичу је уплакану, песма у оквир тих поздрава умеће веома битно питање да ли јој је у мужевљевом дому „слично и обично”, или, другачије речено, да ли може премостити границу: свој / туђ. Њеним одговором соколовима да јој јесте „слично и обично, / тек да Бог да ми буде сретно”,¹⁰ песма се завршава.

Обликовање песме са трагичном смрћу невесте очигледно је потекло из исте матрице, само што је у основи неповиновање обичају, које је мотивисано удајом на далеко, што већ само по себи носи тешке последице.¹¹ Не

⁶ В. Нада Милошевић-Ђорђевић, *Заједничка сажејно-тематска основа српскохрватских неисторијских епских њесама и џрозне џрадиције*, Београд, 1971, 316-320 (Браћа и сестра). В. и Татјана Цивњан, *Сјужетни «џриход мерџвођо браџа» в балканском фольклоре*, Труды по знаковы м системам, Гарту, 1973, VI.

⁷ *Сабрана дела Вука Караџића, књига седамнаест, Еџнођрафски сџиси*, Београд, 1972, 375.

⁸ Петар Влаховић, *Србија*, 257.

⁹ *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. седамнаест, 93.

¹⁰ Исто, 94.

¹¹ В. Мирјана Детелић, *Мџишки џросџор и еџика*, Београд, 1992, 237-238.

улазећи у то да ли је удаја на далеко својеврсни прекршај табуа, који се кажњава, потекао још из времена ендогамије,¹² констатоваћемо да је у великом броју песама то почетни импулс за трагичан развој догађаја.

Једна од таквих песама је свакако позната лирска песма из записа Вука Врчевића,¹³ која би могла да буде и путоказ настанка баладе из лирске песме о изневереној невести. Непохођену пуних девет година, младу жену прекорева свекрва и јутром и вечером, да би она, после девет година, када дочека посету својих родитеља и браће, после растанка са њима пресвиснула од туге, била ожаљена од свога рода и сахрањена.

*Мајка ћерцу надалеко дала,
Прекo ѓорах чейири конака,
По стојало пет шест годин дана,
Од рода је нико не полази.
Корила је Јану свекрвица:
„Кучко једна, мила снахо моја!
„Да си мила своме роду била,
„Род би тебе једном полазио.”*

-----

*Кад настала десета година,
Ето Јани осам мили брата,
Стари бабо и старица мајка.
Дивно Јане род су угостили,
За пунану једну ефту дана.
Па одоше двору на трагове.
Праишла их ћерка и сесирница,
Рони сузе низ бијело лице,
Љуби браћу међу очи чарне,
А у руке старе родитеље.
Враћао је и оишац и мајка,
Ал се Јана не да одмакнути,
Уставаља се, ал јој жеља не да
Но за родом ойейи ирисјајаше;
Ал јој браћа са коњих говоре”
„Враи се на ираџ, мила сејо наша!*

*Паде Јана у траву на главу;
Они мисле да је сјела Јана
Ал је виђе најмлаћи од браће,
Па је браћи својој говорио:*

¹² Зоја Карановић, *Анџолоџија српске лирске-ејске усмене њезије*, Нови Сад, 1998, 262.

¹³ Вук Стеф. Карацић, *Српске народне њјесме*, V, 1898, 530-531.

„Јазук нама ѿред Боџом и људма,
 „Како мрѿвѹ сесѿѿру осѿѿависмо,
 „Без поздрава и никаква дара?“

(Курзив у тексту: Н. М.-Ћ).

У песми је, као што се види, невеста дата на далеко. Даљина је наглашена помињањем прелазака преко гора и коначењима. Иако закаснеле, похођане госте пријатељи целу недељу дана, како то обичај налаже. Невестин род, пак, чини, нови прекршај – не само да не доноси дар младој жени, него јој и не дозвољава да пође у првичје. Прекршаје примећује само најмлађи брат („Јазук нама пред Богом и људма”, прокоментарисаће пред браћом). Зависно од варијанте, у лирским песмама уводна формула о удаји на далеко биће више или мање развијена, али ће прилагођавајући се захтевима поезије почети да представља мотивацију за даља збивања, па и својеврсно оправдање за прекршај непохођења.

Оно што историчара/теоретичара усмене књижевности уствари занима је прво зашто је обичај исказан на поетски начин и друго како је исказан. На прво питање је можда лакше одговорити, не само зато што је синкретизам првобитни облик исказивања усмене обредне поезије, већ и зато што је „колективна друштвена меморија, жилава и повезана, апсолутни друштвени услов за одржавање система сваке цивилизације”, те је било неопходно пронаћи најпогоднији „дидактички инструмент” који ће омогућити њено трајање, или боље рећи, преношење културних образаца дате групе. При том се показало да се нпр. вербално схематизован, ритмички исказан, песнички обликован обичај веома лако памти, преноси и чува.¹⁴ Његово песничко обликовање, по себи се разуме, подразумева индивидуални удео певача, који у оквиру свог културног наслеђа и захтева врсте, истиче или занемарује поједине детаље¹⁵ из приказаног обичаја. Тако долазимо до подручја другог питања.

Ако бисмо се послужили когнитивном антрополошком методом обичај бисмо могли да сагледамо као „интеракцију између културе и емоције”.¹⁶ У подсвести или свести певача, друштвени догађај коме је он учесник (social actor) за њега је већ имао емотивни значај (невеста у туђем роду, чезне за својим родом), те му није било тешко да „интернализује” премисе (propositions) датог обичаја и да га, усвојеног, „брани” од неизвршавања. Песничка (колективним, конвенционалним представама ограничена) слобода певачу омогућава саздавање такве ситуације у којој

¹⁴ Eric A. Havelock, *Preface to Plato*, Cambridge, Mass., 1963, 42.

¹⁵ Упореди: М. Ивић, *Правци у лингвистици*, Књ. II, Библиотека XX век, Београд 2001, 180.

¹⁶ В. Melford E. Spiro, *Some reflections on cultural determinism and relativism with special reference to emotion and reason*, у зборнику радова: *Culture theory, Essays on mind, self and emotion*, Cambridge Univ. Press, 1986, 324-325.

ће дати обичај функционисати истовремено и као концепција и као средство за остваривање вишег поетског значења. Уводна формула о удају на далеко, као иницијални, комплементарни мотив, секундарно је добила поетску улогу, оправдавања огрешења о обичајни кодекс похођења, као својеврсни вид рационализације.

У Певанији Л. Николића,¹⁷ овај мотив је посебно разрађен. Јању саветује мајка да се уда на далеко где је браћа дају:

„Чедо моје, јединице Јањо!
 „Немој поћи где те баба даје,
 „Стар је баба, брзо ће умрети.
 „Немој поћи где те мајка даје.
 „Мајка стара брзо ће умрети.
 „Већ ти поћи где те браћа дају,
 „Браћа ће те често по одити,
 „Свака свеца и свака месеца.”

 То је Јања послушала мајку.
 Пође Јања где је браћа дају,
 Пође Јања преко воде Павлу.

Браћа је, међутим не походе. Муж је непрестано кори и прети да ће је отерати. Она шаље писмо мајци и преклиње је да јој пошаље браћу. Они долазе после три године и она умире од узбуђења.

Са више или мање варирање и низ других варијаната лирских песама.¹⁸ Такође говори о удаји сестре на далеко, о њеној чежњи за браћом, о доласку једног похођанина. Проширују се њеним „првичјем”, затицањем мртвих укућана у родитељској кући и завршавају се њеном смрћу. Сасвим је могућно пратити колико певач уноси у оквир обичајног обрасца елементе материјалне културе (нпр. врсте дарова које невеста спрема за првиче). Ни у једној од ових песама похођанин није мртав. У средишту збивања су осећања невестина, њена везаност за свој род, супротстављен туђем. Ништа није „слично и обично”, и утолико је туга младе жене већа. Њена смрт је у лирским варијантама последица њеног узбуђења, које не мора бити изазвано сазнањем о смрти њене породице и гашењем родитељског огњишта.

Тензија, пак, између захтева извршавања обичаја и његовог неизвршења потенцирала је драматичност ситуације која је, првобитно лирској, свадбеној песми, утрла пут преобликовања у баладу. Како балада јесте песма „на међи” лирске и епске поезије, фабула се разграђава, проширује се увод по-

¹⁷ Л. Николић, *Јунаци и јунакиње у српским народним ђесмама*, Нови Сад, 1888, 22-25.

¹⁸ Н. Милошевић-Ђорђевић, нав. дело, списак песама на стр. 318.

јавом просилаца и расправом где ће бити дата „ћерка мљезиница” и разрешава се одлуком браће да је дају на далеко. И док лирска песма само уздиже ритуал, поенту стављајући на невестина осећања, те је њена смрт последица емоција, непосредно везаних за застој у његовом извршењу, балада захтева други угао посматрања. Развијајући нарацију, а не запостављајући „душевни слој”, трага за мотивацијом недоласка похођана и налази га у помору невестиног рода. Кршење обичајних закона добија свој поетски узрок, да би у повратној спреси са захтевима поезике баладе, у пуној напетости радње, процес извршења ритуала био доведен до краја. Извршење постаје јаче од смрти. Похођанин, не случајно невестин брат, устаје из гроба да би посетио сестру и одвео је њеном девојачком, сада затртом, дому.

Ова веома распрострањена тема на целом јужнословенском подручју, најпознатија у облицима које је добила у Вуковој антологији, очувала се у многобројним стихованим записима, махом из 19. века.¹⁹ Они варирају, зависно од певача, од области, од времена бележења, епизују се и проширују. Праћењем записа који су нам на располагању, може се закључити да варијанте о мртвом похођанину представљају млађи слој певања. По свој прилици су настале под утицајем прозних казивања о мртвом веренику, типа Леноре, захваљујући томе што одлазак у *џрвиче* захтева, према обичају, одвођење и путовање младе жене с онима који су по њу дошли, те је, транспонован у песму, могао једноставно бити замењен фабулом предања о путовању девојке, коју, пошто ју је посетио, одводи са собом њен мртав драги. Носиоци радње су, међутим, остали исти као у првобитној подели: невести у походе долази брат и она са њим полази ка свом девојачком дому.

У јужнословенској народној традицији, колико нам је познато, нема изворних народних песама о доласку мртог заручника. Има, међутим, демонолошких предања.²⁰ У њима је посебно развијено путовање приликом кога се, махом у стиху, одвија дијалог девојке и мртваца који јој даје до знања да је устао из гроба и пита је да ли се боји:

Мјесечина сја,
Зар те није душо страх
С мртвим телом путовати?

Девојка, међутим, страх негира:

Како би ме било страх?
Код тебе сам жива ја.²¹

¹⁹ Исто, 318-319.

²⁰ Исто, 319-320. В. и Павле Поповић, *Народна књижевност*, Сабрана дела III, Београд, 2000, 58-66.

²¹ *Девојка и два мртваца*, забележио Дамјан Прерадовић, *Лейојис Мајице српске*, CXXXVII, 118-120.

Другачије него у Биргеровој балади, где вереник девојку одводи са собом у гроб, наша предања остављају девојку у животу, спасавајући је различитим средствима борбе против вампира, прихваћеним у традицији. Насупрот предањима у којима је реч о злонамерном митском бићу, у баладама се ради о брату који бринући се за сестру све чини да је са собом не повуче у онострано, да се удаљи и врати у покој сам. Обичајни кодекс патријархалне заједнице, надвладава митски поглед на свет. И зато постаје јасно колико је снажан импулс тог истог, оплемењеног патријархалног обичајног кодекса.

У свим баладама, и онда када се проширују мотивима о невестином сазнавању из речи птице да путује са мртвим братом („жива сеја с мртвим братом иде”),²² преовлађује његова заштитничка љубав, ређају се покушаји да ублажи сестрин бол, да племенитим лажима сакрије истину о сопственој смрти, о помору целог њеног рода. Смрћу невесте у загрљају мајке, једине до тог загрљаја живе (а једина је и била против девојчине удаје на далеко) на запустелом огњишту, завршавају се ове баладе.

Нама, овај пут, није био циљ да детаљно подвучемо разлике између обликовања тема о мртвом брату и мртвом веренику. Покушали смо само да покажемо да је лирска обредна/обичајна песма о похођанима, кад је почело њено епизирање, тј. прерастање у баладу, постала отворена за извесне измене, те је захваљујући изоморфизму сегмената о одвођењу младе жене из два различита остварења, могло доћи до замене у завршној структури.

Основни циљ нам је, међутим, био да укажемо на мотивациони значај културног обрасца, овде обичаја похођења, у обликовању поетског остварења. Од тренутка када га сваки члан колектива емотивно усвоји као сопствено „вјерују”, само је питање времена када ће га талентовани појединац, управо на емотивној равни исказати у поетском облику, и схватајући његово традиционално значење, трудити се да га очува од заборављавања. То, наравно, не значи, као што смо видели на примеру варијаната о мртвом брату, да ће га само вербално репродуковати.

²² Архив САНУ, Етн. збирка бр. I-1, 44-45 (Зборник Јована Срећковића, 1891).